

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Middeleeuwse Bijbeluitleg: Bonaventura en Hendrik van Gent

Bos, E.P.

Citation

Bos, E. P. (2003). Middeleeuwse Bijbeluitleg: Bonaventura en Hendrik van Gent. *T.f., Blad Van De Theologische Faculteit Universiteit Leiden*, 33, 24-32.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/10554>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/10554>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

1

jaargang 33
september 2003

T.F.

Blad van de
Theologische Faculteit
Universiteit Leiden

MIDDELEEUWSE BIJBELUITLEG: BONAVENTURA EN HENDRIK VAN GENT

1. Inleiding

Hoe moeten we de bijbel uitleggen? Heeft hij een bepaalde betekenis? Is er een bepaalde ordening? Kunnen we de bijbel wetenschappelijk verklaren? Dit zijn eeuwenoude vragen. In het vroege christendom zijn ze ontstaan, en ze leven nog steeds.

Volgens sommige moderne opvattingen is de inhoud van het christelijk geloof, zoals die in de bijbel staat, geen zaak van objectieve waarheid. Ieder moet persoonlijk zijn geloof ervaren. Er zijn ook andere standpunten. De christelijke leer zou naast andere aanspraken, bij voorbeeld op een zedelijke houding, wél een waarheidsgehalte hebben. Daarbij ontstaat het probleem of dit soort waarheid wel op dezelfde manier rationeel is als in de andere wetenschappen. De discussies hierover worden binnen en buiten de universiteit nog steeds gevoerd.

In de Middeleeuwen had de christelijk leer een nauwe relatie tot filosofie en wetenschap. Men zou kunnen zeggen dat tot de zestiende eeuw, dus tot de tijd van Luther en Calvijn, de opvatting heerste dat de bijbel een bron van kennis en waarheid was. Deze kennis zou in beginsel naadloos aansluiten bij de kennis die de mens met natuurlijke middelen, dus met zijn verstand, kon verkrijgen. Men meende, heel optimistisch, dat de mens met zijn natuurlijk verstand van nature op God was gericht, en dus ook op het begrip van de waarheden die van God afkomstig waren. Natuurlijk waren er verschillen in benadering, bij voorbeeld tussen Augustinus (354-430) en Thomas van Aquino (1224-1274), tussen Bonaventura (ca. 1217-1274) en Willem van Ockham (ca. 1285-1347/8), maar men blijft, in vergelijking met lateren, optimistisch en rationalistisch.

Deze in beginsel harmonieuze verhouding tussen geloven en weten komt onder andere naar voren in de opvattingen over de bijbel en in de uitleg ervan. Uiteraard was voor de christelijke middeleeuwers de bijbel een belangrijk boek. Het leidde hen op hun pelgrimstocht naar de hemel waar het uiteindelijke geluk wacht, Deo volente.

Verschillende middeleeuwse theologen beschouwen de bijbel op verschillende wijzen, maar steeds komen de opvattingen die zij in het filosofisch-wetenschappelijk onderzoek huldigen, terug in hun uitleg van de bijbel. Wij vinden misschien dat zij de eigen uitgangspunten aan de tekst opleggen, voor hen was deze aanpak vanzelfsprekend. Deze is gegeven in hun wereldbeeld, in het model waarmee zij de werkelijkheid bekijken. Dit beeld verschilt van dat van de zestiende eeuw, en zeker van dat van onze tijd.

In deze bijdrage wil ik stilstaan bij de opvattingen over de bijbel van twee dertiende-eeuwse theologen: Bonaventura (ca. 1217-1274) en Hendrik van Gent (ca. 1217-1293). De eerste is een vertegenwoordiger van de oudere, speculatieve theologie en bijbeluitleg, de tweede slaat nieuwe wegen in en benadrukt de letterlijke interpretatie.

Bonaventura is aan velen bekend. Hij was in zekere zin de tweede stichter van de Franciscaanse orde. Van zijn werk noem ik de commentaren op de *Sententiën*, die op Aristoteles, korte verhandelingen zoals het *Breviloquium* (een beknopt theologisch handboek, geschreven tussen 1255 en 1257), en een onvoltooid commentaar op *Zesdagenwerk* (1273). Op de laatste twee werken zal ik hieronder terugkomen. Terwijl voor Thomas Aristoteles de belangrijkste inspiratiebron was, ging Bonaventura vooral uit van het Platonisme van Augustinus. Toch gebruikt hij ook Aristoteles, met name voor het gebied van het zintuiglijke.

Hendrik van Gent is veel minder bekend. Hendrik behoorde niet tot een orde zoals Thomas en Bonaventura. Hij was lid van een commissie onder leiding van bisschop Tempier van Parijs, die de veroordelingen van 1277 opstelde. Hij schreef onder andere *Quodlibeta* (problemen die op feestdagen in de universiteit behandeld worden) en een grote verzameling *Questiones ordinarie* (problemen die regulier, dus niet op feestdagen, behandeld worden). Met grote waarschijnlijkheid heeft Hendrik ook een commentaar op Genesis (daterend 1275-1276) geschreven. Op dit laatste werk kom ik nog terug. Zijn werken zijn nog steeds niet in hun geheel in een moderne editie beschikbaar.

Hoe meer de moderne publicatie van Hendriks werken vordert, hoe meer duidelijk wordt dat hij tot de eersterangs denkers van de Middeleeuwen behoort. Hij had grote invloed op de beroemde Franciscaanse denker Duns Scotus (ca. 1265-1308/9). Aan de ene kant moeten we Hendrik tot de conservatieve theologen rekenen omdat hij Augustinus als uitgangspunt neemt; aan de andere kant meent hij dat een theoloog die Augustinus volgt, niet zonder meer afstand kan nemen tot Aristoteles, zoals Bonaventura deed. De opvatting van Hendrik over de bijbel is vrijwel niet bestudeerd.

Ik wil hier kort ingaan op drie aspecten van de bijbeluitleg volgens beide auteurs. Ten eerste hun algemene opvattingen over de verhouding van geloof en rede, ten tweede hun opvattingen over wat zij de hoofdeigenschappen van de bijbel noemen, ten derde hun uitleg van teksten uit Genesis, waarin God als schepper ter sprake komt.

2. Bonaventura.

2.1. In zijn *Breviloquium* zegt Bonaventura dat de bijbel niet is ontstaan vanuit menselijk onderzoek, maar door goddelijke openbaring. Preciezer gezegd: de bijbel is een product van de drie-eenheid. Hier wil hij een duidelijk onderscheid maken tussen de openbaring en de producten van het menselijk verstand. De openbaring is een gevolg van verlichting (hij volgt hier Augustinus). Als God een mens het geloof in Christus geeft, kan de mens de Schrift leren kennen. Dan heeft hij, zegt Bonaventura, een vaste grond waardoor hij weet hoe de werkelijkheid in elkaar zit en hoe hij moet handelen. Geloof is een soort kennis, die wij in eerste instantie op gezag aanvaarden. We kunnen niet alle geloofszaken goed begrijpen, maar God houdt in de bijbel gelukkig wel rekening met het bevattingvermogen van de mens.

Er is in het moderne onderzoek nog steeds discussie over de vraag hoe Bonaventura de verhouding tussen theologie en filosofie ziet. Naar mijn mening acht hij, zoals elk denker van zijn tijd, de bijbel de onfeilbare grond van kennis; filosofen, of theologen voorzover deze gebruik maken van hun verstand, en professoren van de 'vrije kunsten' kunnen dwalen.

Bonaventura staat kritisch tegenover de filosofie, maar hij gebruikt haar toch in zijn uitleg van de Schrift. De bijbel geeft uitsluitsel, en doet ons ook inzien wanneer het natuurlijke verstand zichzelf corrigeert. Ik zal hiervan een voorbeeld geven.

2.2. God heeft de Schrift geopenbaard opdat de mens met het oog op zijn heil kennis zou krijgen van de breedte, lengte, hoogte en diepte van het universum. Bonaventura gebruikt hier de tekst van Efesiërs 3: 18 ('Opdat gij, geworteld en gegrond in de liefde samen met alle heiligen, kunt vatten welke de breedte, de lengte, de hoogte en de diepte is'). Deze vier aspecten zijn aanwezig in de bijbel en in de werkelijkheid. We zien een parallelie tussen de geloofskennis en de dingen buiten de mens.

De breedte van de bijbel is die eigenschap waarin God als opvoeder naar voren komt. Filosofie en wetenschap leveren waarheden op, maar zij kunnen ook dwalen, zeker als zij over ethiek gaan, en zijn daarom niet betrouwbaar als leidraad van ons leven. De mens kan pas tot het goede bewogen worden, zegt Bonaventura, door de voorschriften van de hoogste majesteit, door de geschriften van de hoogste waarheid en door de voorbeelden van de onschuldigste goedheid.

De lengte van de Schrift komt naar voren in de Bonaventura's beschrijving van zeven tijdperken vanaf de schepping der wereld tot het einde der tijden. Door deze eigenschap van de bijbel houdt God rekening met het korte leven van de mens, die niet alle tijdperken in hun ordening kan overzien.

God heeft ook rekening gehouden met de beperktheid van het menselijk intellect om tot de hogere werkelijkheden door te dringen. Daarom vinden we in de bijbel de hoogte, dat wil zeggen de hiërarchie van God via de engelen tot de mensen, en de hiërarchie in de kerk. We leren hier dat de mens niet in de eerste plaats een natuurlijk wezen is, maar een geschapen wezen.

Ten slotte is er de diepte van de Schrift. Deze bestaat in een veelvoud van mystieke uitleggingen. Buiten de letterlijke betekenis, zegt Bonaventura, moet de bijbel op verschillende plaatsen op drie manieren uitgelegd worden, namelijk allegorisch, tropologisch of zedelijk, en anagogisch. Dit is de oude leer van de viervoudige betekenis van de Schrift.

Welnu, van allegorie is sprake wanneer door één feit een ander feit wordt aangeduid en we zo weten wat we moeten geloven. Tropologie is wanneer door wat geschied is iets anders gegeven wordt, zodat we weten wat we moeten doen; het betreft hier de ethiek. Anagogie betekent 'het trekken naar boven', namelijk wanneer de bijbel ons de gelegenheid geeft te begrijpen waarnaar we moeten verlangen, dat wil zeggen: het eeuwige geluk. Dit begrip van het doel van ons leven wordt door mystieke beschouwing gegeven. Het verstand komt hier tot de toppen van zijn vermogen.

Uit deze hoofdeigenschappen van de bijbel leren we volgens Bonaventura dat de mens onder de leiding van God in een werkelijkheid staat die hiërarchisch geordend is en die de mens in haar tijdsduur niet kan overzien. De bijbel is dan de handreiking voor het verstand van de mens.

Volgens Bonaventura liggen de drie soorten van diepere uitleg in het verlengde van de letterlijke betekenis. Op voor hem karakteristieke wijze zegt hij dat in de ene letter een drievoudig begrip schuilgaat. God is immers ook drieëinig. Studie van de bijbel leert ons wat we moeten geloven, wat we moeten doen en wat we moeten verlangen op grond van onze inzichten. Op deze twee punten verschilt hij van Hendrik van Gent zoals we nog zullen zien.

2.3. Tot hier de vier hoofdeigenschappen van de bijbel. Bonaventura heeft ook een commentaar geschreven op het *Hexaëmeron*, het zesdagenwerk, de schepping zoals verteld in Genesis. In de zesde verhandeling van Bonaventura's betoog staat 'God zag het licht, dat het goed was'. Dat betekent volgens hem dat God de mens *doet* zien, opdat de mens de waarheid der dingen, woorden en zeden leert. Dit zijn de werken van de verlichting.

God is het beginsel, doel en oerbeeld van alles. De bijbel leert ons dat. Ook de filosofen kunnen ons dat leren, maar dan moeten we, zegt Bonaventura, wel bij Plato zijn. Aristoteles had het mis toen hij de ideeënleer van Plato kritiseerde en ontkende dat de ideeën — in het bijzonder de hoogste idee, die van het goede — een oerbeeld van alles zijn.

Opvallend is dat Bonaventura zegt dat de leer van Aristoteles wordt weerlegd door 'de commentator', en dat is hier niet, zoals vaak, de Arabier Averroës (1126-1198), maar de Byzantijn Eustratius († 1120). Hij zegt dus niet dat de leer van Aristoteles wordt weerlegd door de bijbel. De natuurlijke rede van de mens kan zeker het goede op het spoor komen, maar anders dan in de bijbel kan hij ook dwalen. De filosofie zelf hoeft daarom niet afgewezen te worden. In bepaalde opzichten staat Bonaventura kritisch ten opzichte van de filosofie, maar we moeten van hem geen Luther *avant la lettre* maken.

Bonaventura bestudeert de bijbel vanuit de zelfde beginselen als waarmee hij wetenschappelijke en filosofische problemen bestudeert. Hij hanteert dus één waarheid, en één bewijsstructuur om problemen op te lossen. Dit is een verschil met Luther, van wie men zou kunnen zeggen dat hij een dubbele waarheid gebruikt, namelijk een van het geloof en een van de natuurlijke rede. De natuurlijke, onverlichte rede heeft niets met het uiteindelijk heil te maken.

3. *Hendrik van Gent.*

3.1. Zoals de bekende bijbelhistorica B. Smalley eens opmerkte, klinkt het bijna protestants als we bij Hendrik van Gent lezen dat we de bijbel meer moeten geloven dan de kerk en de natuurlijke rede. Ook dit soort uitspraken moeten we op hun juiste waarde beoordelen. We moeten van Hendrik evenmin een Luther maken. Hij leert dat de rede waarde heeft voor het uiteindelijk geluk; hij aanvaardt ook het gezag van de kerk — zij het dat Hendrik zich bewust is dat het een menselijke instelling is. Ook hij laat filosofie, wetenschap en logica een rol spelen in de uitleg van de bijbel en in de theologie. Het is wel opmerkelijk dat hij de verhevenheid van de Schrift onderstreept, wegens de verhevenheid van de auteur, God.

Als God zich manifesteert, vormt Hij in eerste instantie de drie-eenheid. In tweede instantie treedt Hij buiten zichzelf en scheidt de wereld. Hendrik legt dit systematisch als volgt uit: de dingen die geschapen zijn of zullen worden zijn in eerste instantie dingen die door God geschapen kunnen worden. Dus hebben de

schepselen eerst, en fundamenteel, een 'mogelijk' bestaan. Dit mogelijk bestaan verschilt van het actueel bestaan in de werkelijkheid.

3.2. Hendrik begint zijn algemene inleiding op de bijbel met een citaat uit het apokriefe boek Baruch (IV, 1-2): 'Dit is het boek van de opdrachten van God, en dit is de wet die eeuwig is. Wie de wet onderhouden, zullen tot het leven komen. Bekeer u dus, Jacob, en vat haar en wandel over de weg volgens de glans van de wet'. Hendrik onderscheidt op grond van zijn opvatting van deze tekst vier hoofdeigenschappen van de bijbel. Deze komen volgens hem overeen met de vier soorten oorzaken van Aristoteles.

De eerste eigenschap is de verhevenheid van het gezag van de bijbel. Baruch spreekt over de 'opdrachten van God'. Het gezag van de bijbel wordt ontleend aan de grootheid van degene die de wetten van de bijbel geeft, namelijk God. Deze verhevenheid is de werkoorzaak van de bijbel, zegt Hendrik.

Dan is er de diepte van de waarheid van de bijbel ('die eeuwig is', zegt Baruch). In de bijbel is geen onwaarheid, zegt Hendrik. Het boek is de schittering van het eeuwige licht, want de bijbel geeft heldere waarheden, die de toestand van ieders leven aangeven. Deze diepte is wat Aristoteles volgens hem de stofoorzaak zou noemen.

Ten derde is er de vrucht van de bijbel. Baruch zegt dat 'wie de wet onderhouden, tot het leven zullen komen'. Deze vrucht is, zegt Hendrik, wat Aristoteles de doelloorzaak zou noemen. De studie van de bijbel is waardevoller dan alle andere.

Ten slotte is er de variëteit van de bijbel. Het bijbehorende tekstdeel van Baruch is: 'bekeer u dus, Jacob'. Dit zou Aristoteles de vormoorzaak van de bijbel noemen, zegt Hendrik. Deze afwisseling bestaat erin dat dikwijls de letter van de tekst het ene betekent, maar de *sententia*, de zin, iets anders. De tekst van de bijbel moeten we volgens Hendrik in eerste instantie letterlijk uitleggen. We mogen alleen dan tot de geestelijke uitleggingen overgaan als de letterlijke uitleg absurd is. Anders dan Bonaventura maakt hij een onderscheid tussen de letterlijke betekenis, en de geestelijke (of mystieke) uitleggingen. Dit kenmerkt de nieuwe opvattingen over de uitleg van de bijbel die op het eind van de dertiende eeuw opkomen.

Hendriks opvatting verschilt van die van Bonaventura. In de eerste plaats ziet hij de vier hoofdeigenschappen van de bijbel anders. Hij lijkt uit te gaan van een concreet mens, die in zijn levensweg te maken heeft met het hoge gezag van God, de mens die in de bijbel waarheid vindt als grondslag en hiervan nut heeft. Het aristotelisme speelt een grotere rol. Bonaventura schetst eerder een totale hiërarchisch geordende werkelijkheid, die de mens vanuit zichzelf slechts gebrekkig kan kennen.

Ook inzake de verhouding tussen de letterlijke en geestelijke betekenis van de Schrift zien we verschil. Na Bonaventura schrikken veel theologen ervoor terug het intellect een rol te laten spelen in de uitleg van de bijbel. Sommigen verwerpen de geestelijke uitleggingen geheel. Als er meerdere betekenissen in de bijbel zouden zijn, zou de mens verward raken, want de uitleg zou willekeurig zijn, menen ze. Net zoals Thomas benadrukt Hendrik de letterlijke uitleg, en lijkt beducht voor de diepere, geestelijke interpretaties.

3.3. Hendrik zegt een letterlijk commentaar te geven op Genesis. Toch zien wij ook bij hem dat zijn uitleg niet puur filologisch is in onze zin. Hij gebruikt zijn eigen filosofie en betekenisleer om de bijbel te verklaren.

Allereerst iets over de Godsopvatting van Hendrik in vergelijking met die van Bonaventura, die ik hierboven aangestipt heb. We zagen dat Bonaventura God omschreef als een oerbeeld van alle dingen, zoals Plato en in diens spoor Augustinus. Hendrik neemt afstand van dit 'ouderwetse' denken. In zijn *Quodlibeta* (VIII, q. 1) zegt Hendrik dat een idee niet een soort eigenschap is in God, maar Gods wezen zelf is qua nabootsbaar. Hij benadrukt de relatie van God tot de schepping, terwijl Bonaventura God en diens ideeën in eerste instantie in zichzelf neemt. Bij Hendrik is *relatie* een centraal begrip in zijn theologie.

Hoe Hendrik zijn eigen betekenisleer in zijn letterlijk commentaar toepast, wordt duidelijk als wij bij voorbeeld Hendriks uitleg van de woorden uit Genesis (1:26): 'faciamus hominem', 'laten wij een mens maken' bekijken. Hij wijst er op dat 'mens' hier verwijst naar de innerlijke mens. Immers, de mens is naar Gods beeld en gelijkenis geschapen. Dat beeld komt in de eerste plaats tot uiting in het verstand van

de mens. Volgens het gewone gebruik verwijst 'mens', zegt hij, naar een concrete, uitwendige mens, maar hier verwijst 'mens' anders.

Dit is mogelijk omdat de innerlijke mens de eigenlijke mens is, als het ware de gehele en echte mens. Het deel, waarnaar de term verwijst, staat voor het geheel. Deze verwijzing is des te meer mogelijk omdat Hendrik over een betekenisleer beschikt die ruimte geeft om over inhouden te spreken. De inhouden betekenen een hogere realiteit dan de lichamelijke, en dat is hier de ziel.

Niet iedereen heeft die betekenisleer. Volgens bij voorbeeld Ockham verwijzen termen volgens hun eigenlijke betekenis naar concreet individuele dingen in de werkelijkheid. Ockham meent dat uitspraken over iets anders dan deze dingen betekenisloos zijn in eigenlijke zin. Hierover ontstaan in de veertiende eeuw conflicten met de kerk en de traditionele theologie.

4. Ten slotte

Eén van de bijdragen van de christelijke theologie aan de westerse cultuur is de interpretatieleer of hermeneutiek. De opvattingen van de middeleeuwse theologen in hun uitleggingen van de bijbel zijn echter in hun systematiek nog weinig bestudeerd. Bonaventura en Hendrik van Gent zijn beiden grote denkers, wier opvattingen over de manier waarop men de bijbel moet uitleggen, uiteenlopen. De eerste behoort nog tot een oudere generatie, de tweede tot een nieuwere; de eerste benadert de bijbel eerder speculatief, de tweede eerder volgens de letter. Bij beiden spelen steeds hun filosofische opvattingen een rol. Ook bij Hendrik van Gent, die aan het begin van een nieuwe traditie lijkt te staan, is letterlijk uitleggen niet zoals wij dat nu zouden opvatten.

(Voor dit artikel heb ik gebruik gemaakt van studies van J. Decorte, A. Speer, H. Thijssen en B. Smalley).

E.P. Bos